

meer aan privé-eigenaren toevalt. Men mag dit niet gelijkstellen aan socialisering, want het grootste deel van dit vermogen is nog steeds 'particulier' bezit. Tegen een dergelijk gegeven als de vermogenscollectivering verbleekt de vraag naar de ongelijkheid der vermogensverdeling. Inmiddels bleef de groei van de grotere privé-vermogens ten achter bij die van de kleinere. Dat de vermogensaccumulatie van de rijkste 3% der bevolking geringer was dan de groei van het algemeen produktie-niveau behoeft nu niet meer te verbazen, maar het blijft een vondst. Wilterdink toont aan dat een en ander ook voor andere Westerse samenlevingen geldt. De nivellerings-trend nam omstreeks 1914 hier en elders een aanvang en kende dezelfde periodes van versnelling, met name in de eerste wereldoorlog, de depressiejaren dertig en de tweede wereldoorlog.

Natuurlijk gaat de schrijver uitvoerig in op de verklaringsgronden van zijn opmerkelijke onderzoeksresultaten. Ik kan hem niet geheel volgen wanneer hij in zijn slotbeschouwing (377) de discrepantie signaleert tussen de publiekelijk beleden opvattingen van gelijkheid en rechtvaardigheid en de feitelijke ongelijkheid in de verdeling van bezit, omdat deze studie nu juist aangeeft hoeveel vooruitgang in rechtvaardigheid op dit terrein is geboekt. Maar auteur en criticus beiden zijn hier dan ook niet meer wetenschappelijk bezig. Om dit tot slot weer te zijn wijs ik met waardering op de verhandeling over industrialisatie en vermogensverhoudingen sinds 1890(81 vlg.).

Joh. de Vries

E. J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S. J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Dissertatie Amsterdam 1983; Utrecht: Matrijs, 1983, ix + 325 blz., f49,25, ISBN 90 70482 05 3).

Alweer een studie gewijd aan de Twentse katoennijverheid! Dit is geen verzuchting maar een uiting van waardering omdat Fischers boek met ere kan plaats nemen naast de geschriften van Blonk, Boot, Burgers, Kroese, Van Schelven en Vleesenbeek. De beschikbaarheid van het bedrijfsarchief van Spanjaard te Borne en andere aanpalende archieven maakte een onderzoek naar de ontwikkeling van deze onderneming tot een gewenste en gezien het resultaat ook tot een goede zaak. Daar heeft de fraaie uiterlijke verzorging van dit boek, inclusief de trefzekere stijl, mede toe bijgedragen. De illustraties zijn zeer functioneel. Het enige wat we moeten missen, is een register van namen en zaken.

Het oorspronkelijk als proefschrift verschenen werk vormt een bedrijfshistorische studie van moderne snit. Het plaatst de ontwikkeling van de katoenonderneming van Spanjaard tussen 1800 en 1930 — van huisindustriële bedrijf naar fabriek — tegen de achtergrond van de door economisch-historici gevoerde discussie over de Nederlandse industriële groei, tegen de achtergrond ook van de evolutie van Twente en Borne in het algemeen, alsmede van de Twentse katoennijverheid in het bijzonder. Zo is een duidelijk gelede en zinvol verdiepte studie ontstaan, model in feite van wat een historische verhandeling van een bedrijf behoort te zijn. Het kader waarin de analyse wordt geplaatst, vindt tenslotte een evenwichtige afronding in een beantwoording van de in het begin gestelde vragen omtrent de bekende verhouding

van economische omstandigheden en psychische factoren in de Nederlandse economische geschiedenis van de negentiende en aanvang twintigste eeuw.

De accentuering van het voorgaande brengt het gevaar mee dat de kern van het boek, om zo te zeggen het Spanjaard-epos, ietwat in de schaduw blijft. Dat zou ten onrechte zijn omdat Fischer hiervoor veel werk heeft verzet en mijns inziens het meest boeiende naar voren heeft gebracht. Het gaat dan wel om een zeer succesvolle opeenvolging van vier generaties Spanjaard, aangevangen met Salomon Jacob, afkomstig uit een dorp nabij Remagen, die zich begin negentiende eeuw als verkoper van oude kleren in Borne vestigt, spoedig zijn handelsassortiment uitbreidt, vooral in de richting van de textiel, en als fabriqueur in huisindustrie textielprodukten laat fabriceren. In 1852 doet Salomon Jacob zijn onderneming voor ruim zeventigduizend aan zijn inmiddels in de zaak werkzame zoons Jacob en Levie over. Deze zijn het die het bedrijf in 1864 naar een volgende fase opstoten door de stichting van een stoomspinnerij en -weverij, nog steeds in Borne. Achtereenvolgens treden vier zoons van Jacob en twee van Levie tot de firma toe. Deze derde en ook de opvolgende vierde generatie heeft een formele opleiding genoten. Onder deze geschiedt in 1901 de omzetting tot naamloze vennootschap. Interessant is dat Fischer niet alleen laat zien dat de vierde generatie bredere sociale en ook politieke activiteiten ontplooit, maar tevens betere huwelijken sluit (vgl. 219). Ik doe de persoonlijke elementen hier opzettelijk uitkomen omdat het welslagen gedurende meer dan een kwart eeuw van deze onderneming vragen oproept naar de menselijke factor, de mentale of ook psychische. De auteur toont goed aan hoe wij het 'geval-Spanjaard' moeten zien in het kader van de verhouding omstandigheden of psychische factoren: in opeenvolgende generaties speelden de Spanjaards met succes in op de zich wijzigende omstandigheden. Zij bezaten vitaliteit, deskundigheid en durf (271). Zoals bekend waren er in Twente meer van dit soort energieke ondernemersgeslachten. De aard van dit ondernemerschap komt in deze studie voortreffelijk tot zijn recht met betrekking tot de Spanjaards, op de oorsprong ervan wordt niet expliciet ingegaan.

Waar het gaat om de wisselwerking van omstandigheden en psychische factoren bevestigt Fischer wat Van Dillen destijds al betoogde, hetgeen een onmiskenbare verdienste is, want het zo algemeen gestelde behoeft inderdaad adstructie in detailstudies. Maar wij zijn er dan nog niet en het lijkt te weinig dat Fischer hier Van Stuijvenberg bijvalt in zijn opmerking dat wie niet rijk wil worden ook niet rijk wordt. Wilden de Spanjaards dat dan wel? Het blijkt nergens, want dat zij het werden, vormt op zich geen bewijs. Men kan het ook zijns ondanks worden. Nadere verdieping kan hier enig inzicht bijbrengen. Bij de Spanjaards treft dat zij van buiten kwamen, uit Duitsland, goede huwelijkskeuze deden, kinderrijk waren, joden in een overwegend katholiek milieu (in 1869 is in Borne 69% katholiek). Het laatste doet toch vragen rijzen omtrent de relatie tot de clerus, alleen al wegens het mooie plaatje van de twee geestelijken tegen de dorpse achtergrond van Borne eind negentiende eeuw. Uiteraard kunnen algemene vragen van deze aard pas tot hun recht komen in een brede studie van Nederlands ondernemerschap. Het is mede een verdienste van dit boek dat het ons daarmee confronteert.

Nog enige details tot slot. Boeiend is wat wij te weten komen omtrent handelsgebruiken en betalingsverkeer (1833-1864). Begin jaren vijftig bezat Spanjaard een relatie met de Associatie Cassa te Amsterdam; daarbij horen wij dat in een latere fase krediet zonder onderpand werd verstrekt, maar wij zouden wel willen weten

wanneer precies dit was (124). In de tijd na 1864 leidt de produktie in de fabriek tot een meer verfijnde boekhouding. Het beeld dat gegeven wordt van de ontwikkeling in de kostprijsberekening blijft helaas vaag, zowel waar het gaat om de vaste kosten als de verbijzondering naar afdelingen (vgl. 156, 157). De wijze waarop wordt afgeschreven, heeft invloed op de winst en indien men teveel afschrijft, is er in feite sprake van een stuk interne financiering. Ik krijg geen beeld van de gestie hieromtrent en moet wel aannemen dat de zaken ook hierin in orde waren, maar zou daar graag iets van gezien hebben om het te plaatsen tegen de destijds algemeen bestaande comptabele noties. Uit het voorafgaande kan blijken dat Fischer ons een smaak heeft bijgebracht die naar meer doet vragen, hetgeen altijd een kenmerk vormt van een geslaagde studie.

Joh. de Vries

E. Willekens, *Hij leerde zijn volk lezen. Profiel van Hendrik Conscience 1812-1883* (Antwerpen: Esco-Stichting Hendrik Conscience vzw, 1982, 125 blz., ISBN 90 6415 051 6).

Dit werk is samengesteld door drie of vier auteurs, namelijk: de gouverneur van de provincie Antwerpen die het boek inleidt (5) en de schakel tussen Conscience en zijn provinciale broodheer van weleer (1837-1838) legt; A. Keersmaekers die een 'bezinning bij een noodzakelijke herdenking' (7-23) brengt, E. Willekens die het leeuwedeel van de tekst brengt — die uiteen valt in een groter stuk (25-99) over Conscience's leven 'een man van alle tijden', en een afsluitend deel 'hij leerde zijn volk lezen' gewijd aan Conscience's publiek en de waardering gezien door zijn vorige biografen en thans (101-115), en vermoedelijk nog een ongenoemde vierde die de onderschriften bij de illustraties schreef en soms in discordantie met de tekst raakt. Deze werkwijze brengt het risico van herhalingen met zich mee, waaraan het werk niet steeds is ontsnapt.

Waar de ruimte ontbreekt om uitvoerig op dit zeer goede werk over Conscience in te gaan, moge hier worden volstaan met de opmerking dat Willekens, de hoofdauteur niet in de val van verheerlijking of verguizing van Conscience is getrapt, maar dat hij met een vlotte pen, een waarderende en positieve ondertoon, gewapend met kritisch verstand en moderne nuchterheid, belezen in de literatuur van én over de romancier en politicus-flamingant, ons de hoofdtekken van leven, karakter en schriftuur aanbrengt. Hier is geen nieuw bronnenonderzoek of het opsporen van inedita aan te pas gekomen, het is geen aanwinst voor de filologie, maar het brengt ons — dat wil zeggen het hele Nederlands-lezende publiek — een zeer acceptabele figuur en een niet-opgeschroefd noch retorisch-gezwollen verhaal. Hij is niet blind voor de fouten en zwakheden (hem vooral in de twintigste eeuw, waaraan het historisch besef van de negentiende eeuw ontbreekt, aangewreven), voor de tekorten van de romancier, maar poogt ze historisch te plaatsen en te verklaren en als dusdanig heeft hij een zeer bruikbare synthese van leven en werk gebracht.

Zijn Conscience is een gevoelsmens, die niet op zoek was naar fouten in de structuur van de maatschappij maar die voor het publiek dat kón lezen — een zeer klein percentage van de bevolking —, óf dat kon worden vóórgelezen — een grotere fractie — en dat nog niet vervreemd was van zijn basis en opgeslorpt door de verfransing, dat wil zeggen de lagere middenklasse en de ontwikkelde handwerk-